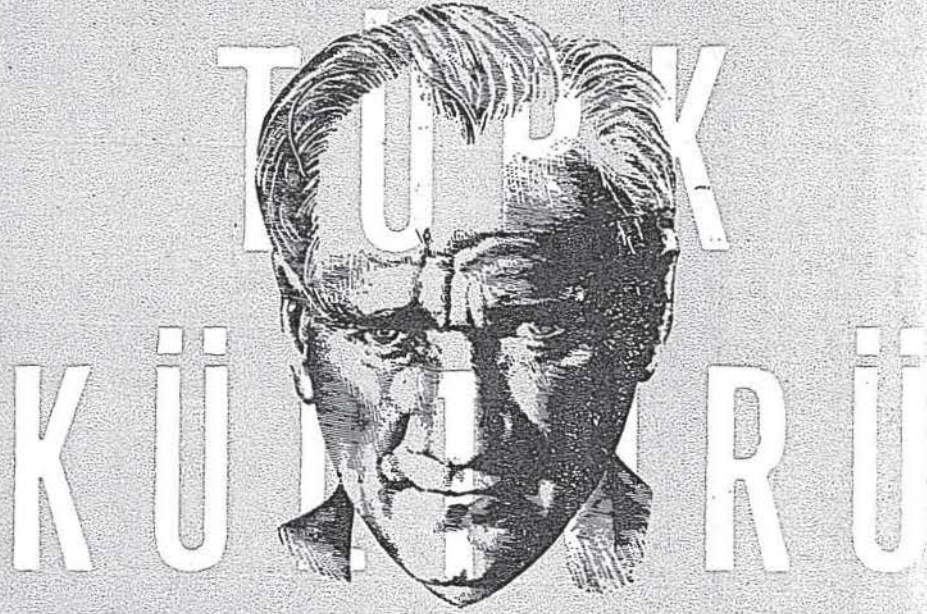

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

AYLIK DERGİSİ

307

SAYI 307

YIL XXVI

KASIM 1988

TÜRK TÜRBE MİMARİSİNDE CENAZELİK KATININ GELİŞMESİ*

Doç. Dr. Hakkı ÖNKAL

İlkel insan hemcinsinin ölümü karşısında şaşırmış olmalıdır. Hareketsiz kalan bedene ne yapacağını bilmekte güçlük çekmiş olabileceği kolayca tahmin edilebilir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Kabil'in Habil'i öldürme kıssasında bu husus şöyle anlatılır : "Allah, kardeşinin ölüsünü nasıl gömeceğini göstermek üzere, ona yeri eşeleyen bir karga gönderdi. "Bana yazıklar olsun! Kardeşimin ölüsünü örtmek için bu karga kadar olmaktan aciz kaldım" dedi de ettiğine yananlardan oldu"⁽¹⁾. Bu şaşkınlığı açıkça ifade eden âyetten aynı zamanda en eski çağlardan beri cesedi toprağa verme şeklinin bilindiğini öğreniyoruz.

Bununla birlikte, insanlık tarihinde cesedleri gömmenin yaygınlaşması daha sonra olmuştur. Yapılan araştırmalar, tarih boyunca, değişik toplumların ölen insanın bedenini ortadan kaldırmak için farklı metodlar uyguladıklarını göstermektedir. Bütün toplumlar ölülere hayranlık ve saygı duymamış ve uzun bir süre bazı ilkel kavimler cesedi basit bir şekilde bırakıp terketmeyi tercih etmişlerdir. Bunlardan bazıları ölülerini çürütmek üzere yere bırakıyor, bazıları beyaz karnıcalara terk ediyor, bazıları ise köpek balıklarına atıyorlardı. Ölülerini etoburlara ve akbabalara ikram eden toplulukların olduğunu da biliyoruz. Yukarıda işaret olunduğu gibi cesedleri gömmenin daha sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Esasen mezar ve bununla ilgili merasim yapılmamış olsa idi neandertal insanı tipini gibi Sinantropun varlığını d atam olarak tanıyamayacaktık. Tabii çukurlar, taş kulübeler, dikilmiş taşlar ve küçük dolmen şekilli taş levhalar bilinen ilk mezarlardır.

(*) VIII. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi'nde (Kahire, 26 Eylül - 1 Ekim), tebliğ olarak okunmuştur.

(1) Mâide Sûresi, 31. Âyet, Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakîm ve Meâlî Kerîm, C. I, İstanbul, 1965, s. 163-164.

Cesedlerin gömülmeden önce bir takım muameleye tâbi tutulması, onlara yeni bir hayatın devamını sağlamak için mi yoksa onların tekrar gelmelerine engel olmak üzere mi uygulandığı, sorusu akla gelmektedir. Sımsıkı bağlanmış bazı neandertal insan iskeletleri, bu sonuncu faraziyenin üzerinde durulabileceğini göstermiştir. Ancak, birinci ihtimali gözardı etmenin de mümkün olamayacağı açıktır. Belki de cesedin kokuşmasını önlemek kaygısıyla uygulanmaya başlanan mumyalamanın böyle fizikî bir amacı olduğu kadar ebedîliğe dikkat çekmesi de arzu edilmiş olmalıdır. Eski Mısırlıların mükemmel bir dereceye ulaştırdıkları cesedleri mumyalama usulü, kokuşmaya karşı kazanılmış bir zafer gibi görünmektedir. Bu mumyalar aynı zamanda "temsil ettikleri ruhi gerçekleri çağırın sembolik birer objedirler". Mumya ile birlikte eşya ve aletlerin saklandığı mezar, öbür dünya ile bir nevi haberleşme aracıdır⁽²⁾.

Hun Türklerinin de cesedlerini benzer bir metodla muhafaza ettiklerini biliyoruz. Tahnit edilmiş cesed kurgan denilen mezarlarda lüzumlu eşyası, silahları ve atları ile birlikte korunuyordu⁽³⁾. Bu husus, ölümden sonra hayatın öbür dünyada da devam edeceği inancının bir işareti olmak icabeder. Bu eski Türk âdetinin İslâmiyetten sonra da devam ettiğini, mumyalarını hâlen muhafaza eden Selçuklu türbelerinden anlıyoruz. Selçuklu Türkleri İslâmiyeti toleransla benimsemiş ve İslâmiyetin temel prensiplerini zedelemeyecek şekilde eski gelenek ve göreneklerini uygulamaya devam etmişlerdir. İslâm'da cesedin toprağa verilmesi esas olmakla beraber, Türkler, İslâmiyetin kabulünden sonra da cesedlerini mumyalamağa devam etmişlerdir. Hattâ bu ameliyenin belirli bir zümreye münhasır olmadığını, halk arasında da uygulandığını Merhum Prof. Dr. Osman Turan'ın yayımladığı bir vakfiyeden anlıyoruz. Adı geçen müellif tarafından yayımlanan Şemseddin Altın-Aba Vakfiyesinde vâkıfın yoksul ve dindar Müslümanların ölümlerinde mumyalanmaları için vakıflar tahsis ettiğine dair ifadeler yer verilmektedir⁽⁴⁾. Bazı türbelerde korunarak günümüze ulaşmış mumyaların mevcudiyeti, Selçuklularda mumyalama âdetinin devam ettiğinde şüphe bırakmaz. Mumyasını muhafaza eden türbeler arasında Kayseri-Pınarbaşı'ndaki Melik Gazi, Kemah'taki Mengücek Gazi ve Kastamonu'daki Aşıklı Sul-

(2) Michel Ragon, *L'Espace de la mort*, Editions Albin Michel, Paris, 1981, s. 13-14.

(3) Nejat Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s. 67.

(4) Osman Turan, "Selçuklular Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altın-Aba, Vakfiyesi, Hayatı", *Belleten*, C. XI, Nisan 1947, sayı 42, s. 208.

tan ile Harput'taki Arap Baba türbelerini zikredebiliriz⁽⁵⁾. Kısmen bozulmuş olarak günümüze ulaşmış bu mumyalardan ayrı olarak Amasya'da Müzede teşhir edilen Moğol ümerasına ve yakınlarına ait mumyaları da zikretmek gerekir. Niksar'daki Sunguriye, Konya'daki Sahip Ata ve Cemal Ali Dede türbelerinin alt katındaki iskeletler mumyaların bozulduğunu göstermektedir. Ayrıca Afyon Boyalı Köyündeki Kureş Baba Türbesi ile Aksaray Selime Sultan Türbesinde yıkanmış kafataslarının mevcudiyeti, türbelerin alt katlarında mumyalanmış cesedlerin bulunduğu bir diğer işarettir.

Mumyalama âdetinin Beylikler devri ile Osmanlıların ilk döneminde de devam ettiğini bazı kayıtlardan öğreniyoruz. İbni Batuta Seyahatnamesinde, Manisa Beyi Saruhan'ın ölen oğlunun cesedinin tahnit edildiğini ifade ettikten sonra birçok hükümdar için de aynı şeyin yapıldığını gördüğünü kaydeder⁽⁶⁾. Osmanlıların ilk dönemlerinde cesedi mumyalama ameliyesinin uygulandığını biliyoruz. Edirne yakınlarında, bir av esnâsında hastalanan Çelebi Mehmed, kurtarılamıyarak genç denebilecek bir yaşta vefat etmiş, ölümü kırk gün kadar gizlenerek, tahnit edilmiş cesedi Bursa'ya nakledilmiş ve henüz tamamlanmamış türbesine defnedilmiştir⁽⁷⁾. Fatih Sultan Mehmed'in cesedinin de tahnit edildiğini bir vesikadan öğreniyoruz. Fatih'in son seferinde, onun maiyetinde bulunan Kasım adında birinin Sultan Bayezid'e yazdığı arzuda, Sultan'ın cesedi üzerinde üç gün üç gece mum yanmadığını, cesedin rahihasından kimsenin yanına yaklaşmadığını ve bir usta ile birlikte kendisinin, cesedin iç organları temizlediğini ifade eder⁽⁸⁾. Bu vesikadan Fatih Sultan Mehmed'in cesedinin de tahnit edildiğini öğreniyoruz. Keza, iç organları öldüğü Sigetvar'da gömülen ve vefatından 82 gün sonra İstanbul'a getirilerek defnedilen Kanûni Sultan Süleyman'ın cesedinin de tahnit edildiğine muhakkak nazarı ile bakabiliriz⁽⁹⁾. Merkezden uzakta vefat etmiş Osmanlı Sultan ve hanedan mensuplarının cesedlerine de benzer bir ameliyenin uygulandığı kanaatini taşıyoruz.

(5) Daha geniş bilgi için bkz.: Hakkı Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1977, ilgili yerler.

(6) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1970, s. 137-138; İbni Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Hazırlayan : İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971, s. 39.

(7) Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1982, s. 252.

(8) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", Belleten, C. XXXIV, s. 233.

(9) Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, s. 32-33.

Osmanlılar döneminde bu uygulamaya karşı reaksiyoner bir görüşün ortaya çıktığı görülmektedir. Cesedi mumyalamanın İslâm prensiplerine ve Hz. Peygamberin sünnetine ters olduğu ileri sürülerek cesedin toprağa verilmesi istenmiştir. 1446 yılında tanzim edilen II. Murad'ın Vasiyetnamesinde bu husus çok açık bir şekilde dile getirilmiştir. II. Murad bu konuda şunları vasiyet etmektedir : **"Bursa'da merhum oğlum Ali yanındaki kabrin katında koyalar amma igen yakın komayalar ve zir-i zemin etmeyüp sünnet mûcibince yire gömeler"**(¹⁰). Benzer bir ikaz II. Sultan Beyazid tarafından yapılır. II. Bayezid'in cesedimin şeriat ahkâmına ve dinî icaplara göre defnedilmesi"(¹¹) şeklindeki vasiyetinin de aynı endişeden kaynaklanması icab eder.

Şimdi mumya uygulamasının ve zaman içinde ortaya çıkan mezkûr anlayış ve telâkkilerin türbe mimarimize nasıl yansıdığını kısaca izaha çalışalım.

Bilindiği gibi Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Beylikler devrinde vücuda getirilen türbelerin önemli bir bölümü iki katlı olup, bunlar cenazelik veya crypta da dediğimiz bir alt kat ihtiva ederler. Çok kere küçük bir kapı ile girilen ve mazgal pencereleri ile aydınlatılmış bu mekânların, mumyalanmış cesedleri ihtiva etmek üzere inşa edildiklerinde ve türbelerin bünyelerinde böyle bir fonksiyonu haiz olarak yer aldıklarında şüphe yoktur. Mumyaların içine yerleştirildiği ahşap tabutların çürümesini önlemek üzere bu katlarda ızgaraların mevcudiyeti ve hava ceryanını sağlamak üzere küçük pencere ve menfezlere yer verilmesi de bu katların bu fonksiyonunu gösteren diğer işaretlerdir.

Büyük Selçuklular döneminde inşa edilip bünyesinde bir alt kat ihtiva eden türbeler XI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkarlar. Bunlardan Demavend'de, XI. yüzyılda inşa edilmiş Demavend Kümbedi ilk örneklerden olup,⁽¹²⁾ üst katın döşemesinde açılmış girişi, gövdesi ile alt katının farklı plânlar göstermesi ve bunlar arasındaki nisbetsizliğiyle bu kümbet, Anadolu Selçukluları Döneminde Emir Saltuk Türbesinde tekrarlanacak acemilikleri sergiler. Kare veya dikdörtgen plânlı ve be-

(10) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi", Vakıflar Dergisi, IV, Ankara, 1958, s.3; Mithat Sertoğlu, "İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi", Vakıflar Dergisi, VIII, Ankara, 1969, s. 69.

(11) İ. Aydın Yüksel, Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri, V, İstanbul, 1983, s. 215.

(12) Gulam Ali Tatem, İran'daki Büyük Selçuklu Türbeleri, Basılmamış Doktora Tezi.

şik tonozla örtülü sâde bir hücreden ibaret bu ilk denemelerden sonra, XII. yüzyılın sonlarına doğru türbe gövdelerindeki mükemmelliğe paralel olarak alt katlarda da büyük bir gelişme görülür. Genellikle üst kat alanına yakın bir genişliğe sahip bu mekânların örtüleri, nisbetsiz bir yüksekliği önlemek üzere basık formlu tonozlar şeklindedir. Bazı hal-lerde bu yüksekliği korumak üzere ortaya bir pâyenin yerleştirildiği görülür ki böylece hem üst kat döşemesi desteklenmekte hem de tonoz yüksekliği istenen seviyede tutulabilmektedir. Bunun iki güzel örneğini **Künbed-i Surh** ve **Mümine Hatun Türbesinde** buluruz ki bu sonuncunun alt katı ortasında yer alan paye on kenarlı formu, işçiliği, süslemesi ve bir yelpaze gibi açılışı ile özellikle zikre değer.⁽¹³⁾ İlerde de temas edileceği üzere benzer uygulamalar Anadolu'da da rastlanır. Genellikle üst kat plânının tekrarlandığı alt katlarda bazen **Künbed-i Kebud**'da olduğu gibi haçvarî plânlar da uygulanmıştır ki bu husus Anadolu'da sanatın ilhamını Doğudan aldığı bir diğer işaretidir. Alt kat döşemeleri taş veya tuğla olup, burada sandukaya rastlanmaz. Bu katlar çok az girilen yerler olduğu için üst gövdede görülen süsleme zenginliğinden mahrumdur. Bununla birlikte, tonoz örtülerde, ortada yer alan ayaklarda tuğla örgülerinin vücut verdiği süslemelere, kalıp basmak suretiyle yapılan derz tezyinatına ve alçı süslemelere rastlanabilmektedir.

Anadolu'daki uygulamalara gelince; Selçuklular döneminde inşa edilmiş türbelerin ekseriyetinde bugün girilebilen bir alt kat mevcuttur. Bir kısım türbenin ise mummyalığa tekâbül eden kaidesi, dışta görüldüğü halde alt katları kapalıdır. Bunlardan meselâ Kayseri'deki **Han Camii Türbesinin** alt katı ile Erzurum'daki **Üç Künbedler** topluluğuna dahil dördüncü küçük türbenin alt katı, son yıllarda yapılan küçük hafriyatlarla ortaya çıkarılmıştır.⁽¹⁴⁾ Ancak az sayıdaki türbeler bu mimarî ananın dışında kalmıştır. Daha ilk eserlerden itibaren alt katlarda değişik plân şemâlarının denenmesi, Anadolu'daki araştırmacı düşüncenin sağlam ipuçlarıdır. Erken dönem eserlerinden **Emir Saltuk Türbesinde** dikdörtgen, **II. Kılıç Arslan Türbesinde** dairevî, **Mengücek Gazi**'de ortada bir ayak ihtiva eden sekizgen, Konya'daki **İzzeddin Keykâvûs Türbesin-**

(13) Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I, İstanbul, 1972, s. 84; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1965, s. 94.

(14) Zikredilen bu türbelerin alt katları 1976 yazında küçük hafriyatlarla ortaya çıkarılmış (Hakkı Önkâl, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, s. 35, 302-303), olmakla birlikte, bu tarihten on yıl sonra yayımlanan *Anadolu Kümbetleri* adlı eserinde Orhan Cezmi Tuncer, bu türbelerin alt katlarının bulunmadığını ifade etmektedir (Bkz.: O. C. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri 1, Selçuklu Dönemi*, Ankara, 1986, s. 121-122, 146-148).

de kolları dar haç, **Kureys Baba Türbesinde** derin kollu haç ve Ahlat'taki **Şeyh Necmeddin Türbesinde** kare plânın uygulanması, bu yenilikler peşindeki araştırmacı düşüncenin yaklaşık ilk elli yıl içindeki ürünleridir. Böylece tekrara düşülmeden, bünyeye en uygun tipin arandığını ve sonrakilerin kaide ve gövdeye bağlı olarak bu şemalar etrafında geliştiğini söyleyebiliriz.

Türbelerin ekseriyetinde alt kat plânları, üst katları ile paralellik göstermez. Meselâ, üst kat plânı sekizgen olan ve cenazelik ihtiva eden 24 kadar türbeden sadece dördünün alt katının sekizgen oluşu, bu farklılığı açıkça ortaya kor. Daha ziyade kaide şekline bağlı kalınmıştır denilebilir. Az kullanılan diğer bir plân şekli dairevî plân olmaktadır. Daha Büyük Selçuklular döneminde uygulandığına şahit olduğumuz ve Anadolu'da erken devir yapılarında karşılaştığımız haçvari plân tipi, ilk iki plân şekli gibi sekizgen ve dairevî plân şemalarından daha fazla uygulama alanı bulmuştur. Ancak bunun belli bir bölgede, Konya ve havalisinde daha çok tercih edildiğini görüyoruz. Bunların dışında, dikdörtgen plân, eyvan tipi türbelerin tabii plân tipi olmuştur. Kare plânlı türbelerle kübik kaideler üzerinde yükselen türbelerin alt kat plânları da tabii olarak karedir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, Anadolu'daki ilk denemelerden biri olan **Emir Saltuk Türbesinde** cenazelik katı, üst kattan girilen ve üst katın alanına göre nisbetsiz ölçüde küçük tutulmuş tonozlu bir hacimden ibarettir. Erken döneme ait bir çok eserde, alt kat duvarlarının üst katınkilere nisbetle çok kalın tutuldukları ve gövdeyi sağlam bir temele oturtma endişesi görülmektedir. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren alt katların duvar kalınlıkları incelmekte ve böylece üst kat alanlarına yakın bir hacim elde edilmektedir.⁽¹⁵⁾

Cenazelik katlarında örtü olarak beşik tonoz, değirmi tonoz, kubbe, kubbemsi tonoz ve yıldız tonoz gibi değişik örtü şekillerinin uygulandığını biliyoruz. Tabanda duvarlar fazla yükseltilmeden örülen bu örtülerden en çok tercih edileni, beşik tonozdur. Tercih sırasında, genellikle sivri kavisli olan beşik tonozu, değirmi tonoz takip etmektedir. Kubbe sayılı örnekte uygulanmış ve bunların yarısında kuvve kavsi temelden başlatılmıştır. Niksar'daki **Sunguriye Türbesi'nin** kare plânlı alt katı, bir kubbe ile örtülü olup kare plândan daireye üçgen yelpazelerle intikal sağlanmış ki bu ilgi çekici örneklerden birini de teşkil eder. Kemah'taki **Mengücek Gazi Türbesi**, ortada ayakla desteklenen örtüsü, Çay'daki **Yusuf b. Yakub Türbesi**, yıldız tonozu ve Harput'taki **Arap**

(15) Hakkı Önkâl, Anadolu Selçuklu Türbeleri, s. 517-522.

Baba Türbesi ise tonoz kavsının Bursa kemeri şeklinde tanzim edilişi ile ilgi çeken örneklerdir. Son dönem eserlerinin çoğunda, özellikle Ahlat grubuna dahil türbelerde alt kat yüksekliklerinin arttığını ve mekânın geniş, yüksek ve ferah bir hâle getirildiğini görmekteyiz.

Bu katlarda, duvarlarda olsun örtüde olsun daha çok taş kullanılmıştır. Örtüde tuğla kullanılan yapılarda dahi duvarların taş örgü olduğu dikkati çeker. Cenazeliklerde, genellikle hem mekânı aydınlatmak hem de hava cereyanını sağlayarak taaffünü önlemek gayesiyle, bir veya birden fazla mazgal penceresi açılmıştır. Bazılarında yalnızca menfeze yer verilmiştir. Yaklaşık 15 cm. çapında tuğla künklerle açılmış olan bu menfezlerin, aydınlatıcı olmaktan çok hava cereyanını sağlayan bir fonksiyonlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Cenazeliklerin döşemeleri, günümüze orijinal şekilleri bozularak intikal etmiştir. Bugünkü hâlde, cenazeliklerin büyük çoğunluğunun zemini topraktır. Orijinal tuğla döşemesini koruyan sayılı örneklerden biri Konya'daki **Şeyh Hasan-ı Rûmî Türbesi**dir. Bu eser aynı zamanda alt katta orijinal sanduka ihtiva eden tek örnektir.

Cenazelik katlarının çoğunlukla süsten âri oldukları mâlûmdur. Bunda, bu katlara istisnai hallerde girilmesinin büyük rol oynadığı düşünülebilir. Bununla birlikte, yer yer tuğla ve derz süslemelerine ve kalem işlerine rastlanabilmektedir. (16)

Beylikler ve Osmanlılar dönemindeki türbelerde yer alan cenazelik katlarının, Selçuklu geleneğini sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Türbelere yeni bir form getiren Osmanlıların, yukarıda temas edilen anlayış farkının mimariye yansımaları ve buna binâen cenazelik katlarının inşa edilmemesi sonucu, bu katlara yenilik getirme fırsatını bulamadıkları ileri sürülebilir.

(16) Hakkı Önkal, a.e., s. 520-524.